

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/07/drabancz-aron-bethlen-gabor-emlekezete-a-xvii-szazadi-forrasok-tukreben-04-02-06/>

Drabancz Áron

Bethlen Gábor emlékezete a XVII. századi források tükrében

Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny, Történelem – pályamunka, 2012/2013. tanév

Iskola: Krúdy Gyula Gimnázium, Nyíregyháza

Mottó:

*„Előre két lépés, meg vissza három,
Kettő kelet, kettő nyugat felé:
Az ördögökkel kellett cimborálni
Látszatból néha, – mindig Istenért!”
(Reményik Sándor)*

A dolgozat Bethlen Gábor fejedelemségét XVII. századi források alapján értékeli, mutatja be. Sokféle forrás felhasználásával bizonyítja, hogy a fejedelem reálpolitikus volt. Az európai hatalmi viszonyok felvázolásából indul ki, majd bemutatja Bethlen a hatalomig vezető útját és fejedelmi politikáját, főleg az 1620–1622-es évek eseményeit a középpontba állítva. Kitér gazdaság- és iskolapolitikájára, segítségükkel világítja meg Bethlen vallásos gondolkodását. Személyiségét, érdeklődési körét is bemutatva érteti meg a Bethlen Gábor döntéseit meghatározó gondolatokat. Ennek lényege, hogy kálvinista hite sugallta az uralkodó számára a rá annyira jellemző józan realizmust.

Bevezetés

Embert próbáló időszak volt Magyarországon a XVII. század első fele. A „két pogány közt” öröklődő ország súlyos kihívásokkal nézett szembe, mely egymás ellen fordította a vitatkozó feleket. E vészterhes korról tudósító források szerint csak kevés államférfi tette félre egyéni érdekeit, hogy energiáját az egész közösség javára fordítsa. Kemény János, a század meghatározó erdélyi politikusa így jellemezte a kor vezetőit: „Egy időben élének ez három nagy magyarok: 1. Bethlen Gábor 2. Pázmány Péter 3. Esterházy Miklós [...]”¹ A gondolat szerzője, a későbbi erdélyi fejedelem elismerte ugyan a két katolikus politikus nagyságát, mégis Bethlen Gábort sorolta az első helyre. A „nagyemlékezetű” fejedelem mindig Erdély érdekeit tartotta szem előtt, akár sereget vezetett a császár ellen, akár a gazdaságot modernizálta.

Tanulmányomban arra a feladatra vállalkozom, hogy a XVII. századi források segítségével bemutassam Bethlen Gábort és korát. Célom az, hogy az elsődleges források alapján (levelek, emlékiratok, történeti munkák) rekonstruáljam a korszakot, és megvizsgáljam Erdély lehetőségeit, valamint elemezzem a fejedelem személyiségét. Nem lesz könnyű dolog tisztán látni ezekben a kérdésekben, hiszen közel négyszáz éve is a viták

keresztűzésében állt Bethlen uralkodásának megítélése, és a későbbiekben is erős érzelmeket váltott ki személye.

Hipotézisem legfontosabb eleme az, hogy Bethlen Gábor reálpolitikus volt. Realizmusa azt jelentette, hogy a fennálló hatalmi viszonyokat ismerve próbálta megőrizni Erdély békéjét, és csak másodlagos célként fogalmazta meg Magyarország egyesítését. Ebből a realizmusából vezethető le hadjáratainak története és eredményei. Szintén fontos eleme hipotézisemnek, hogy a fejedelem reformátusként a protestáns érdekeket tartotta szem előtt, ezért a katolikus királyi Magyarország politikája, valamint a magyar aulikus főúri csoportok gondolkodása távol állt tőle. Harmadik elemként leírható az is, hogy Bethlen és köre közvetlenül érintkezett az Oszmán Birodalommal, és személyes tapasztalatokat szerzett a szultán udvarában. Ez a földrajzi közelség arra kényszerítette az erdélyi protestáns rendeket, hogy minden körülmények közt próbáljanak megegyezni a törökkel. Munkámban bemutatom a XVII. század első felének hatalmi viszonyait, különösen a protestáns és katolikus viszonyokat, továbbá az Oszmán Birodalom és a Habsburgok kapcsolatát. Elemzem még Bethlen politikai pályafutását, a fejedelmi évek háborúit és magyarországi kapcsolatait. Természetesen megvizsgálom a nagyon modernnek ható gazdasági intézkedéseket, valamint a művészet, a tudomány és az oktatás helyzetét.

Írásomban a korabeli források elemzése a fő iránymutató a fejedelem és kora megismerésében. Maga Bethlen Gábor is törekedett arra, hogy krónikák készüljenek életéről (pl. Bojti Veres Gáspár). A hivatalos visszaemlékezések mellett a korszak jelentős politikusainak emlékiratait is felhasználom (pl. Kemény János). Természetesen Bethlen kritikusaitól is idézek, főleg az erdélyi források alapján (pl. Georg Kraus, Nagy Szabó Ferenc). A katolikus és aulikus magyar királyi arisztokrácia (pl. Pázmány Péter, Esterházy Miklós) véleménye is fontos lehet a sokoldalú fejedelemkép megrajzolásához.

A források mellett a megismert szakirodalmak közül igen érdekesnek találtam Ágoston Gábor és Oborni Teréz könyvét, mely új szempontok alapján dolgozta fel a XVII. század történetét.² A szerzők arról írtak könyvük bevezetőjében, hogy hiányoznak a korszak mély összefüggéseit bemutató gazdasági és társadalomtörténeti munkák, valamint gond az is, hogy a hagyományos közép-európai történetírás túlszínező munkái tudatosan ferdítik el a történeti tényeket. Mégis sokat segített a téma a feldolgozásában, mert nem a politikatörténetre helyezte a hangsúlyt, hanem a nagyobb történeti mozgásokba illesztette be a korszakot. Izgalmasak voltak Makkai László könyvei, hiszen Bethlen korának megidézésére törekedtek. A történész tolmácsolásában színesen jelent meg a gyulafehérvári fejedelmi udvar, különösen a fejedelem személyisége. A korszak történetíróit bemutató kötetek is hasznosak voltak számomra.³ Ezekből egyértelműen kimutatható Bethlen udvarának fénylő ragyogása, és az uralkodó különös személyiségének sajátosságai. Annak érdekében, hogy minden oldalról meg tudjam világítani a kérdést, szükségem volt Bethlen ellenfeleinek a véleményére. Ebben segített Péter Katalin Esterházy Miklósról írt könyve, valamint Újváry Zsuzsanna kötete Pázmány Péterről.⁴

1. Bethlen Gábor és kora

A XVII. század világa az átmenet időszaka volt Európában. Még működtek az előző korszakból megörökölt politikai keretek (rendek), de már megjelent az új uralkodási forma is (abszolútizmus). Az Oszmán Birodalom még mindig veszélyeztette a keresztény Európát, melynek megosztottsága (katolikus-protestáns) a században egyértelművé vált. Ezek az átmeneti keretek nagy és véres háborúkat szültek, óriási szenvedéseket okoztak a kor emberének.

1.1. Európa és Erdély a XVII. század első felében

A vizsgált századot alapvetően meghatározták a korábbi évszázad eseményei. Az Amerika felfedezése után (1492) kibontakozó felfedezési és gyarmatosítási hullám alapjaiban változtatta meg Európa gazdaságát. A gazdaság súlypontja Itáliából és a dél-német területekről az Atlanti-óceán menti területekre helyeződött át. A XVII. században egyre inkább nyilvánvalóbbá vált, hogy Közép-Európa gazdasági szempontból lemaradt a nyugati országoktól. A két fél közötti munkamegosztás is megszilárdult: Nyugaton az ipar, míg Közép- és Kelet-Európában a mezőgazdaság lett a gazdaság leggyorsabban fejlődő ágazata. Ez a munkamegosztás a Nyugat számára gyorsan növekedő bevételt jelentett, amivel a másik fél uralkodói egyre kevésbé voltak képesek lépést tartani. Jól látható, hogy Franciaország, Anglia és Hollandia bevétel növekedésével szemben az osztrák Habsburgok országai hátrányba kerültek. A jó geopolitikai elhelyezkedésű, de rossz gazdasági szerkezetű Spanyol Birodalomban a spanyol Habsburgok XVI. században elkezdődött hanyatlása tovább folytatódott. Ebben a században veszítette el a Spanyol Királyság legfejlettebb területét, Hollandiát.

Másik fontos tényező volt, hogy a XVI. században kibontakozó reformációnak meghatározó szerepe maradt Európában. A tridenti zsinat után meginduló ellenreformáció hatására jelentős számú lakosság vált ismét római katolikussá, de a reformáció teljes felszámolása nem következett be. A legélesebb vallási és politikai ellentét a Német-római Birodalmon belül alakult ki. A német területek északi része ugyanis evangélikus maradt, míg a déli területek lakosságának nagy része az ellenreformációs törekvések középpontjába került, így visszatért a pápa fősége alá. Az ellenreformációval szemben jött létre a Protestáns Liga (1608), melyre válaszul megalakult a Katolikus Liga (1609). A Német-római Birodalmat alkotó közel háromszáz fejedelem viszont nem csupán e két táborra oszlott, hisz a fejedelmeket a vallási problémákon túl megosztotta az egymással szembeni hatalmi ellentét is.

Ez a bonyolult helyzet természetesen a XVII. században is háborúhoz vezetett. A harmincéves háború (1618-1648) kirobbanásának oka a cseh rendek félelme volt, mivel tartottak a királyukká választott II. Ferdinánd katolicizmusától. A kirobbanó háborút Egon Friedell osztrák kultúrtörténész így jellemezte: *„A világtörténelem sok hosszú és értelmetlen háborúról tudósít, de a harmincéves háború egyike volt a leghosszabbnak és legértelmetlenebbeknek, és valószínűleg éppen azért volt olyan hosszú, mert olyan értelmetlen volt.”*¹⁵ A háború óriási pusztítása jogosan mondatja ezt a történésszel, mégis azt látjuk, hogy jól leírható érdekek mentén törtek ki a harcok. A német fejedelmek ugyanis a függetlenségüket védték az osztrák Habsburgok központosítási és ellenreformációt támogató politikájával szemben. A katolikus franciák az osztrákok kezdeti sikereit látva, a Habsburg bekerítés rémétől félve, először diplomáciailag, majd katonailag is a protestánsok mellé álltak. Így a felekezeti érdekek mellett a hatalmi megfontolások is a harmincéves háború részévé váltak. A többi nagyhatalom (Anglia, Hollandia, spanyol Habsburgok) is felhasználta a helyzetet az egymással szembeni konfliktusok katonai megoldására.

Bethlen Gábor uralkodása egybeesett az első összeurópai háború kirobbanásával. A Török Birodalom állásfoglalásától függött a fejedelem harcokban való részvétele. Erdély ugyanis a tizenöt éves háborúban nem tudott elszakadni az oszmánoktól, sőt azt követően egyre inkább megszilárdult a törökök befolyása a térségben. Ráadásul a havasalföldi és a moldvai vajdaság élére újra törökbarát vajda került. Báthori Gábor esztelen uralkodása valószínűleg Erdély törökök általi feldarabolásához vezetett volna, ha Bethlen Gábort nem választják meg a rendek fejedelemnek. A sikeres hatalmváltás után az új fejedelem

tisztában volt a Török Birodalom vészes közelségével. Jól jelzik Bethlen gondolkodását Keserűi Dajka János szavai: „*A német császártól nagyon messze, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket [...].*”⁶ Ezt a realista és felelős gondolkodást még Bethlen Gábor legnagyobb politikai ellenfele, Pázmány Péter sem vitatta. Kemény János így idézte fel a fogságban írt emlékirataiban Pázmány szavait: „*Átkozott ember volna, ki titeket arra kísértetne, hogy törököktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten az kereszténységen másként nem könyörül; mert ti azoknak a torkokban laktok [...].*”⁷

A Török Birodalom a XVI. században, Nagy Szulejmán (1520-1566) uralkodása alatt érte el hatalma csúcsát. Szulejmán halálát követően az oszmánok terjeszkedése lényegében megállt, ami a hódításra berendezkedett birodalmat elhúzódo, lassú válságba sodorta. A kereskedelem súlypontja az Atlanti-óceán felé irányult, így a levantei kereskedelemben érdekelt törökök vámbevételei jelentősen visszaestek. A válság kezdeti évtizedeiben megfelelő politikai vezetővel sem rendelkezett a birodalom, hiszen a XVII. század elejére a szultánok inkább a magánélet gyönyöreit részesítették előnyben. A háremben nevelkedett szultánutódok ugyanis nem rendelkeztek megfelelő államvezetési és harci ismerettel. Helyettük legtöbbször a nagyvezír uralkodott, aki viszont csak intrikák alkalmazásával tudta fenntartani befolyását. A Konstantinápolyban lezajló politikai játszmák kiszámíthatatlan kimenetele jelentősen gátolta Bethlent külpolitikai terveinek megvalósításában. A válságba került birodalom hanyatlása rendkívül lassú volt, ezért még mindig európai nagyhatalomnak számított korszakunkban. Terjeszkedése ugyan szárazföldön és tengeren is megállt, de sokáig nem veszített területeket, mert a Habsburg Birodalmat is elfoglalta saját problémáinak megoldása. Erdélyben még intenzíven lehetett érezni a törökök erejét, ami a XVII. század második felében pusztító erőként csap majd le az országra.

1.2. Bethlen korának forrásai

Különös képet mutat a XVII. századi magyar történetírás: miközben sokat kesergett saját provinciális helyzetén, új és magas színvonalra emelte a múlttól való gondolkodást. Általában elmondható, hogy a mohácsi csatát követően megnőtt azoknak a száma, akik tollat ragadtak a történelmi események megörökítésére. Korábban csak a királyi udvarból és az egyházból kerültek ki a történetírók. Ettől kezdve a katolikus és a protestáns főurak, hadvezérek, valamint a szász és német gyökerekkel rendelkező felvidéki és erdélyi városi polgárság is megírta saját krónikáit. A korszak irodalmát megismerve feltűnik az is, hogy gyarapodott a műfajok száma (naplók, emlékiratok, históriás énekek), és az élményszerű, olykor szenvedélyes szövegek váltak uralkodóvá. Ebben a változásban jelentős része volt az ország tragikus helyzetének, a műveltség szerepét hangsúlyozó felekezeteknek, valamint a széleskörű és egyre tudatosabb külföldi egyetemjárásoknak is.

Mégis talán az ország sorsával kapcsolatos számvetés lett e munkák legfontosabb mozgóereje. Számot kellett adni a hazai és a külföldi közvéleménynek arról, hogy miért jutott ilyen sorsra Hunyadi Mátyás ragyogó országa. A korral való szembenézést a súlyos vereségek szülte kiábrándulás és a reménytelenség táplálta. A vizsgált korszakban a történetírás súlypontja Erdélybe helyeződött át.⁸ A külföldi egyetemeket megjárt Decsi János és Szamosközy István már új színvonalat képviselt a magyarországi latin nyelvű történetírásban. Ezt az utat követte a XVII. század eseményeinek ábrázolásában Bethlen Gábor udvari történetírója Bojti Veres Gáspár, később Szalárdi János, Bethlen János és Bethlen Farkas is. Ebbe a sorba tartozik, csak már a magyar nyelvű emlékiratok műfaját képviselik Kemény János és Bethlen Miklós művei.

Bethlen Gábor fejedelemségének kihagyhatatlan forrása Bojti Veres Gáspár, aki a Nagyvárad közelében lévő Bojton született 1595 körül.⁹ Debrecenben és Heidelbergben tanult kálvinista teológiát a fejedelem költségén. Kapcsolatukat kitűnően jellemzi az a latin nyelvű levél (1618. jan. 27.), melyben Bethlen vállalja Bojti Veres Gáspár négyéves taníttatását, hogy *„mind Isten egyházában, mind a világi ügyekben és a külpolitikában is bármely dologban kívánjuk, munkásságodnak hasznát vehessük”*.¹⁰ A támogatás egy átgondolt és tervszerű folyamatnak volt a része, mellyel az erdélyi fejedelem a világi értelmiség kialakítására törekedett. A harmincéves háború miatt a fiatal Bojtinak haza kellett költöznie, Marosvásárhelyen lett tanár, majd 1623-tól udvari alkalmazott. Itt a fejedelem környezetében vetette papírra csonkán maradt írásait. A szerző a mű első könyvében megfogalmazza célját: *„Ennek a könyvnek tartalmaznia kell mindent, ami a család származására vonatkozik, s ez mutatja be a fejedelmet.”*¹¹ Bojti az első könyvben leszögezte, hogy nem szóbeszéd alapján, hanem levéltári forrásokra hivatkozva írta meg munkáját. Természetesen a hivatalos források mellett Bethlen Gábor elbeszéléseiből is bőven merített, hiszen a fejedelemnek sem volt mindegy, mit ír róla krónikása. A mű udvari krónika, így természetesen Bethlen érdekeit képviseli. A szerző nem is akart mást közvetíteni, mivel a kálvinista szellemiség és a pragmatikus világszemlélet mindkettőjük személyiségének része volt. Aki akar és tesz önmagáért és a közösségért, azt az Isten nehéz helyzetekben megsegíti és meghallgatja.¹² A XVII. századi erdélyi arisztokrata történeti napló- és emlékiratírók közül kiemelkedik Kemény János önéletírása.¹³ Hosszú évtizedeken keresztül a fejedelmek legbelső köréhez tartozott, így jól értesültsége miatt kihagyhatatlan forrás a kor megismeréséhez.

A késő reneszánsz idején alakult ki a rendszeres magyar nyelvű levelezés, amely a politikai eszmecserék fontos eszköze lett.¹⁴ A XVII. században már természetessé vált, hogy a közlés nemcsak a hivatalos értelmiségieké, hanem a művelt emberek mindennapjainak is része. Ebben jelentős szerep jutott a reformáció anyanyelvi programjának, mely széleskörű társadalmi csoport megnyerésére törekedett. Bethlen Gábor igazi *„levélíró fejedelem”* volt. Levélírói tevékenysége nem a magánélet eseményeit tükrözte, hanem a politika világához kötődött. A levelek segítségével szervezte meg feladatait, igazolta döntéseinek helyességét. Az íásaiban megjelenő politikai éleslátás és intellektualitás igen meglepő, hiszen gyermekkorában nem részesült rendszeres oktatásban. A fejedelem számára az írás elsősorban az uralkodás eszköze volt, ezért leveleinek zöme tizenhat éves hatalmához köthető. Bethlen Gábor levelezése az egyik legfontosabb forrás a XVII. századi Erdély történelmének megismeréséhez.

2. Bethlen Gábor az államférfi

A történeti tényeket ismerve talán túlzónak tűnik Keserői Dajka János¹⁵ megfogalmazása, melyben azt állítja, hogy *„őnagyságának a családja amilyen régi, épp annyira igen nevezetes és igen virágzó volt.”*¹⁶ A harminchárom évesen fejedelemmé választott Bethlen Gábor nem az arisztokrácia csúcsáról lépett a magyar történelem színpadára, mivel egy középbirtokos nemesi családba született. Neveltetése, viszonylag korai árvasága és székely rokonsága nem segítette abban, hogy a XVII. század meghatározó uralkodójává váljon. Élete és tettei azonban a kortársai fölé emelték.¹⁷

2.1. A fiatal katona és politikus

A fejedelemsége éveit Erdélynek békességet nyújtó Bethlen Gábor 1580. november 15-én látta meg a napvilágot Marosillyén. Apja, Bethlen Farkas Erdély négy fejedelmét

végigszolgálva távozott az élők sorából 1590-ben „szép öregségben, hatvanadik életévén túl.”¹⁸ Az apát hamarosan a székely származású anya, Lázár Druziána is követte a halálba, így az árván maradt fiúk, Gábor és István a székely rokonhoz, Lázár Andráshoz kerültek. A vad főember nevelte fel őket „a székelyek szigorú fegyelmeiben, de kevésbé oktatva a tudományokra.”¹⁹ A megnyomorított és mostoha körülmények között eltöltött ifjúsága ellenére Bethlen Gábor hamar a főurak és a fejedelem figyelmébe került. Már tizenhárom évesen apródként szolgált Báthori Zsigmond udvarában. A tizenöt éves háborúban a török ellen harcolt, az ezt követő zűrzavaros időszak minden jelentősebb csatájában részt vett. Ott volt a törökök felett aratott 1595-ös gyurgyevői csatában, Lippa és Jenő visszavételénél, de Sellenberknél „életének felét a csatában hagyta”²⁰, és Goroszlóból is „csak az isteni gondviselés folytán menekült meg.”²¹ A goroszlói csata után fogságba került Báthori Zsigmondtól megszerezte felmentését és a bizalmas katonabarátját, Székely Mózeset segítette a fejedelmi cím megszerzésében. Ám „az oláh Ráduly, aki magát szent esküvel kötelezve megígérte, hogy Básta zsarnoksága ellen szövetségese lesz, Brassónál váratlanul elárulta”²² Székely Mózeset, így Bethlennek el kellett hagynia országát. A megmaradt sereg nemesei Temesváron Erdély fejedelmévé választották a még csak huszonhárom éves, de sokat tapasztalt Bethlen Gábort. Bethlen reálisan látta, hogy esélytelen Erdély elfoglalására és a fejedelmi hatalom tényleges megszerzésére, ezért visszautasította a címet.

Bojti Veres Gáspár szerint Bethlen az oszmánokhoz emigrált nemesek nevében kérte fel Bocskait, hogy álljon az új mozgalom élére. Az osztrákok a Temesvárnál táborozó oszmánokra és erdélyi emigránsokra támadva szereztek meg Bethlen levelét, és ebből jelentős részleteket tudtak meg a tervezett felkelés előkészületeiről. Így a levél hatására kezdődhetett meg a Bocskai vezette felkelés. A harcok kirobbanásában valójában nem volt Bethlennek jelentős szerepe. Nincs ugyanis egyértelmű bizonyíték arra vonatkozóan, hogy létezett-e egyáltalán a levél, hiszen a kassai főkapitány nemrég előkerült jelentéseiben szó sem esik róla. Valószínűleg Bethlen Gábor kiszínezve mesélhette el a történetet Bojtinak, így válhatott ez később legendává. Bethlen részt vett Bocskai minden jelentős hadjáratában, ám 1606-ban a fejedelem Moldvába küldte hatezer főnyi katonával. Itt a kibontakozó parasztfelkelés lecsendesítésében segítette az új moldvai vajdát.

Bocskai fontos szereplője volt Bethlen Gábor magánéletének is, mivel a krónikák szerint segítette a későbbi fejedelem és Károlyi Zsuzsanna megismerkedését. A két szerelmes fiatal házasságát a harcok miatt csak második nekifutásra sikerült összehozni 1605 augusztusában. Bethlen jelentős politikai hasznát és partiumi javakat szerzett a házassággal, ugyanakkor egy megértő és segítőkész társat is kapott. Nem véletlen tehát, hogy még több mint egy évtizeddel a házasság után is „Édes Susá”-nak és „szerelmes szívemnek” szólította a feleségét.²³ Ez a bensőséges kapcsolat egész együtt töltött életükre jellemző volt.

Bocskai halálát követően (1606) Bethlen elutasította a frissen választott kormányzó, Rákóczi Zsigmond politikáját, mivel nem tartotta megfelelőnek a fejedelmi méltóság betöltésére. Helyette Báthori Gábor mellé állt, bízva a Báthori név örökösében. Az ifjú és népszerű Báthori hajdúkat bérelt fel és politikai színvállásra kényszerítette a fejedelmet. Rákóczi Zsigmond látva ifjú kihívójának elszántságát nem kívánta Erdélyt egy értelmetlen háborúba vezetni, és lemondott Báthori javára. „A boldog emlékezetű Rákóczi Zsigmond [...] inkább kívánván magános, csendes életet élni, mintsem a nagy gondos fejedelemséget viselni, magyarországi szép uraságaiban, esztendőnél valamivel tovább való fejedelemsége után elbúcsúzáván fejedelemségétől, kiment vala.”²⁴

Az ifjú Báthori Gábor (1608-1613) udvarában Bethlen gyorsan magas pozícióba emelkedett, de a kiszámíthatatlan uralkodóban csalódnia kellett. Mindennap tapasztalhatta,

hogy Báthori politikai tehetsége messze elmaradt rokona, a korábbi erdélyi fejedelem Báthori Istváné (1571-1586) mögött. A fiatal Báthori ugyanis zsarnokként uralkodott Erdélyben, szinte minden társadalmi réteget maga ellen fordított erőszakosságával. Középkori királyként prédálta végig országa uradalmait, még a szászok évszázados kiváltságait is megszegte. Csellel elfoglalta a szász bíró székhelyét Nagyszeben, jelentős károkat okozott az ott élőknek. Georg Kraus így írta le a szászok panaszait: „[...] *miután a szegény városi népet lefegyverezték és nyomorba kergették, mindnyájunkat arra kényszerítettek, hogy vándorbotot vegyünk a kezünkbe és nagy jajveszékeléssel elhagyjuk a várost.*”²⁵ Ennek ellenére Bethlen sokáig nem lépett fel nyíltan Báthorival szemben. Úgy gondolta, hogy Erdély békéje érdekében inkább engedelmeskedni kell a zsarnokoskodó fejedelemnek, nehogy lázadás és zűrzavar legyen az országban. Bethlen a váradi főkapitányhoz írott levelében is azt hangsúlyozta, hogy jó tanácsokkal kell segíteni a fejedelmet: „... *ne vesszessük el, uram, az hazát, mert ha elveszítjük, mi mást nehezen, avagy nem is találunk. Törődött és sokat búdosott emberek vagyunk, én Törökországra soha többször nem megyek, inkább akarok meghalni hazámban.*”²⁶

Bethlen Gábor sokáig kitartott Báthori mellett, de kapcsolatuk elmérgesedése és a személyét ért sértések hatására 1612-re megváltozott véleménye. Báthori Gábor ugyanis egyre inkább a Habsburgok irányába orientálódott, II. Mátyással kezdett tárgyalásokat a törökkel szemben. Bethlen a századforduló hadi eseményeiből okulva elutasította a Habsburg-pártiságot, és a temesvári pasán keresztül a török irányába puhatolózott. Egy törököknek írt levélben feltárta Báthori Gábor valós céljait, amivel már ki is jelölte a maga helyét az erdélyi politika színpadán. Levelét elfogták Báthori katonái, így folyamatos életveszélyben kellett élnie a gyulafehérvári udvarban. Politikailag súlytalan, megtűrt, sőt kínos személlyé vált a kitűnő török kapcsolatokkal rendelkező politikus. Keserűi Dajka János találóan fogalmazta ezt meg munkájában: „*De néhány vetélytársának méltatlan vádaskodása miatt a fejedelemnek ellene támadt haragját megorrantva kénytelen volt életét nagyon nem kívánt futással megmenteni, s Törökországba menekülni [...].*”²⁷

Bethlen Gábor eldöntötte, hogy saját kezébe veszi sorsának irányítását, és ezzel Erdély történetének is új irányt jelölt ki: elhatározta, hogy Báthori helyébe lép. Először a temesvári és kanizsai pasával, majd a hódoltságbeli főemberek közül rangban a legelsővel, a budai pasával tárgyalt. A telet Belgrádban, a török csapatok katonai központjában töltötte, majd ellátogatott Drinápolyba és a Török Birodalom fővárosába, Konstantinápolyba. Pártfogója, Szkender kanizsai pasa segítségével sikerült megnyernie a legfontosabb török előkelőket. A gyorsan és gyakorlatiasan intézkedő Bethlennel szemben Báthorinak nem sok esélye maradt. Követeit nem fogadták és a szultánnak szánt ajándékokat sem vették át, jelezve ezzel, hogy nem számolnak vele a továbbiakban. A Bethlen számára kedvező politikai döntés után nyolcvanezer fős török hadsereg jelent meg Erdélyben, hogy katonailag biztosítsák a fejedelmválasztást.

A hagyományos formákat mégsem akarták felrúgni, ezért 1613. október 23-án fejedelemmé választották Bethlent Kolozsváron. (1. kép) A rendek közül nem mindenki lelkesedett az új fejedelemért, de ahogy Bojti Veress Gáspár írta krónikájában „*féltekben libere eligáltak*”, azaz félelmükben megválasztották.²⁸ Bethlen úgy gondolta, hogy megválasztása Erdély érdekében történt: „[...] *Istennel ő szent fölségével bizonyítjuk, hogy mű magunknak sem az fényes portán, sem itt az országbeli akármilyen rendek között fejedelemséget nem keresvén, egyenlő akaratból ökegyelmek ezt a terhet és súlyos gondot műreánk vetötték [...].*”²⁹

A sikeres hatalomváltás és Báthori Gábor halálhírének hatására a török csapatok pusztítva, fosztogatva, rabok százaival kivonultak az országból, ezzel megerősítették azt a

kétségbevonhatatlan tény, hogy jelen helyzetben a törökkel szembehelyezkedni öngyilkosság.

2.2. Bethlen Gábor Erdély fejedelme

Bethlen Gábor elődjétől egy hihetetlenül meghasonlott országot örökölt. Az új fejedelem kiváló politikai érzéssel mérte fel legfontosabb teendőit: *„Mindenekelőtt a győzhetetlen török császár tetszését köteles hálával megnyerni, azután Mátyás császárnál, keresztény világ uralkodójánál és a lengyel királynál, kiknek udvarában maró rágalmakkal halmozták el, tetteről és fejedelemségéről számot adni, végül országa népének lelkét a békére és egyetértésre való törekvéssel megnyugtatói”*.³⁰ A kitűzött feladatok megvalósítása közül egyik sem tűnt egyszerűnek. Bethlen megkapta ugyan a fejedelmi athnemet, vagyis a szultán ünnepélyes oklevelét, ám ennek a török megkérte az árát. A támogatásért cserébe Lippa és Jenő várát kellett volna átadnia. Ez a két vár fontos eleme volt az ország védelmének, hiszen a fejedelemség délről teljesen védtelen lett volna nélkülük. Az új fejedelem legnagyobb gondja az volt, hogy Erdély még soha nem ajándékozott várakat a töröknek. Hosszú diplomáciai egyeztetés után végül csak Lippa vára került idegen kézre. A katolikus szóhasználatban így válhatott Bethlen Gábor állandó jelzőjévé a „mohamedán” titulus, mivel a fejedelem az országa és a kereszténység ellen cselekedett. Ezzel párhuzamosan a Habsburg-házzal is meggyűlt Bethlen baja. A Habsburg uralkodótól ekkortájt ugyan barátságos levelek érkeztek hozzá, de a császári udvar tisztjei észak-erdélyi területeket próbáltak a Habsburg Birodalomhoz csatolni. A Habsburg kormányzat már fejedelemjelöltet is állított Homonnai Drugeth György személyében 1615 januárjában. A kortárs Szepesi Laczkó Máté így látta az eseményeket: *„Homonnai György [...] haddal akarnak az erdélyi fejedelemre, Bethlen Gáborra menni, de meggátolá az Isten szándékot. Báthori Gábort elvesztették, és immár a másik fejedelem, Bethlen Gábor ellen forralnak”*.³¹

A külpolitikai problémákkal egy időben Bethlennek meg kellett küzdenie elődje elhibázott politikájának következményeivel is. Ennek eredményeként az erdélyi országgyűlés elfogadta az uralkodóval való szembenállás akkoriban rendkívül modernnek számító elvét, a kálvini reformáció ellenállási tanát. A szigorú elv megjelenésének hátterében egyértelműen Báthori zsarnoki uralma állt: *„[...] mivelhogy a fejedelemséggel és annak autoritásával eddig való fejedelmek közül sokan abutálván”*³² *„[...] mindjárt az törvényteleniségre és több illetlen dolgokra hanyatt homlok mentenek [...]”*.³³ Bethlen uralkodása elején tehát rendkívül ellentmondásos helyzet jött létre. Bár ő szervezte meg Báthori eltávolítását, de ahelyett, hogy felszabadítóként ünnepelték volna, még Báthori tetteinek következményeit is neki kellett viselnie.

A legégetőbb belpolitikai probléma a szászok ellenállása volt, mivel ősrégi kiváltságaik megszegésére és Szeben elfoglalására hivatkozva megtagadták az adót. Bethlen a hosszas tárgyalások alatt *„[...] a szegény szászokat ígéretekkkel és üres szavakkal hitegette [...]”*³⁴ 1614 februárjában mégis visszaadta Szebent a szászoknak, de elhatározta a szász autonómia megreformálását. Ennek érdekében az országgyűlésen nagyobb közteherviselést próbált meg kicsikarni tőlük, de ettől a rendek határozottan elzárkóztak. Végül a kérdésben meghátrált, nem kívánta elődje erőszakos eszközeit alkalmazni. Ezután a fejedelem nem háborgatta a rendek alapvető jogait, azonban a politikai elit egymáshoz viszonyított hatalmában jelentős változás következett be uralkodásának végére. Bethlen hatalmát nagymértékben növelte az általa meghonosított, jelentős bevételeket hozó merkantilista jellegű gazdaságpolitika, de a rendek által felajánlott állami egyenes adó mértéke nem változott. A fejedelmi kincstár bevétele 600–720 ezer forint közelében mozgott, melynek körülbelül 10 százalékát tette ki a rendek által felajánlott állami egyenes adó, így a

kincstár gyakorlatilag függetlenítette magát a rendektől. Bethlennek nem kellett erőszakos eszközökkel fellépnie hatalma megerősítéséért. Politikai nagyságát és ésszerű, kompromisszumra hajló megnyilvánulását mutatja, hogy hatalma csúcsán sem alakította át a rendek kiváltságait. A vagyon szerinti adózást bevezetve a kincstár jelentős bevételekkel gyarapodhatott volna, ám Bethlen a békesség érdekében nem tette meg e gazdaságilag talán fontos, de politikailag mindenképpen hibás lépést.

A rendek alapvető kiváltságait tehát nem változtatta meg a fejedelem, de szűkebb határok közé szorította a nemesi társadalom politikai megnyilvánulásának fő fórumát, az országgyűlést. A XVI. század végéig a fejedelmi birtok tekintélyes túlsúlya miatt az erdélyi országgyűlés nem rendelkezett számottevő politikai befolyással. A tizenöt éves háború és az azt követő zűrzavaros helyzet gyakori külpolitikai irányváltásait csak nagymértékű birtokadományozással lehetett megvalósítani. Ennek következményeként Bethlen uralkodása elején nem volt jelentős a fejedelmi birtokok száma, így az országgyűlés befolyása megerősödött. A fejedelem már az 1615. évi kolozsvári országgyűlésen keresztülvitte az 1588 utáni birtokadományozások felülvizsgálatát, és az érdemtelenül kiadott birtokok visszaszálltak az uralkodóra. Bethlen Gábor politikai sikerét annak köszönhetette, hogy jelentős befolyása volt az erdélyi országgyűlés összetételére. A regalisták nagy számmal vettek részt az országgyűléseken, akiknek személyes meghívólevelet küldött a fejedelem. Mivel nem írta elő törvény az országgyűlés összehívásának rendjét, az uralkodó csökkentette az országgyűlések számát. 1623-tól évente már csak egy országgyűlésre került sor. Bethlen az erdélyi országgyűlés sajátosságait felhasználva egyre szűkebbre vonta a résztvevők körét, akik egyre jelentéktelenebb ügyeket tárgyaltak meg. Az átmenetileg megerősödött rendek Bethlen fejedelemségének végére jelentősen visszaszorultak. A szűkebb jogú országgyűléssel ennek ellenére sem konfrontálódott, az ország belső békéje érdekében a megnyirbált rendi politikai jogokat tiszteletben tartotta.³⁵

Amikor az ellenreformációs törekvéseiről ismert II. Ferdinánd cseh király lett, a csehek régi hagyományt alkalmazva (defenesztráció) 1618. május 23-án kirobbantották felkelésüket. Ebből a prágai eseményből bontakozott ki az első összeurópai háború, mely az egész térségnek – különösen a Német-római Császárság államainak – sok szenvedést, mérhetetlen pusztítást okozott. A csehek osztrákellenes mozgalmukhoz birodalmon kívüli támogatót is kaptak, Hollandiát. A kialakuló nyugati konfliktus magában hordozta a Habsburg-ház hatalmának megsemmisülését, emiatt is vállalta szívesen Bethlen a protestáns hatalmak támogatását. A háborúban való részvétellel Erdély néhány évre az európai hatalmi játszmák szereplőjévé vált, mivel a háború korai szakaszában meghatározó erőként lépett fel. Kemény János így írt erről visszaemlékezésében: *„És így a török engedelmével Bethlen Gábor is anno 1619. haddal indult Ferdinandus ellen, és igen nagy progressusa³⁶ is lött [...] Magyarországnak a Dunán innen lévő minden helyeit kezéhez vette [...]”*³⁷ Tehát Bethlen első hadjáratától kezdve számítottak a fejedelem által megnyitott keleti frontra a török portán. Az erdélyi hadak sikere fontos volt a belső problémákkal és hatalmi zűrzavarral küzdő oszmánoknak is.

1620-ig a nyugati országokban még barbárnak titulált Erdély megítélése a harmincéves háborúban való részvételével jelentősen megváltozott. Bethlen 1619 augusztusában indította a királyi Magyarország elleni hadjáratát a protestantizmus védelmében, azzal a céllal, hogy gyengítse a Habsburg-házat, és esetleg megszerezze a cseh trónt. A magyarországi politika meghatározó alakjai kezdetben Bethlen oldalára álltak, mivel az erdélyi hadak sikert sikerre halmoztak. A Kassán összegyűlt rendek szeptemberben már előljárójuknak és fő gondviselőjüknek kiáltották ki. Pozsonyig a hadsereg nem találkozott

jelentős ellenállással, a városok harc nélkül adták meg magukat. Az erdélyiek október 14-én foglalták el Pozsonyt és a korábban ellenséges nemesek is a mozgalom mellé álltak.

Eközben a cseh rendek Pfalzi V. Frigyeszt választották királyukká. Az erdélyi fejedelmet a hír megdöbbsentette, de sértettségét félretéve nem állította le a cseh és magyar rendek közös hadjáratát. Miután a Felvidéket is megszerezte Bethlen, a cseh és magyar csapatok fizikai közelségbe kerültek, így lehetőség adódott a közös együttműködésre. Bethlen cseh-morva szövetségeseivel november végén Bécs ostromához fogott, ugyanis reális esélye volt a császárváros elfoglalására, mint ezt egy korabeli leírásból megtudjuk: a hadak „*Bécs alját is nyargalták sőt [...] kevésben is múlt, meg nem vették [...]*”.³⁸ Mégis azt látjuk, hogy Bethlen Gábor váratlanul elvonult Bécs alól csapataival. A fejedelem lépése óriási felháborodást keltett a nyugati közvéleményben, hisz a körülzárt Bécset pár hét alatt kiéheztethették volna a protestáns hadak. A fejedelem a lengyelek betörésével magyarázta váratlan húzását, hiszen „*[...] Homonnai György lengyel hadakkal kiűtvén Magyarországra, és Rákóczi György hadát megvervén [...] az fejedelmet Bécs alól revocálta.*”³⁹ Ennek ellenére Bethlen 1619 végén és 1620 elején érte el magyarországi politikai sikereinek csúcsát. Miközben a harcoló felek fegyverszünetet kötöttek, a magyar rendi országgyűlés 1620. január 8-án felajánlotta Bethlen Gábornak a magyar királyi címet, amit ő nem fogadott el, csak Magyarország fejedelme címet használt. Ez év nyarán Besztercebányán a magyar rendek már Magyarország királyává választották Bethlent, de a koronázási szertartást elhalasztották, melynek két oka volt.

Egyrészt a török nem egyezett bele a két ország egységesítésébe, ami a portáról küldött levélből egyértelműen kiderül: „*Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya, és sajátja az hatalmas császárnak [...]*”.⁴⁰ Másrészt a rendek lelkesedése is alábbhagyott, mivel a bethleni uralkodás idején szintén kiszorultak a politikai hatalomból. Bethlen nem mondott le fejedelmi címéről, ám a csehek fehérhegyi veresége (1620. november 8.) megpecsételte mozgalma sorsát. Egy hosszú egyeztetést követően 1622. január 6-án a két uralkodó megerősítette a Nikolsburgban megkötött békét. A béke értelmében Bethlen lemondott a magyar koronáról, visszaadta Alsó-Magyarországot, de megtarthatta Felső-Magyarország hét vármegyéjét Munkács, Tokaj, Ecsed uradalmaival és magánbirtokaival. Ráadásul az erdélyi fejedelem megkapta a német birodalmi hercegi címet Oppeln és Ratibor hercegségekkel együtt.

Az országegyesítés célját Bethlen Gábor nem érte el, de küzdelmét tovább folytatta. Az elkövetkező években még két háborút indított az osztrák területek ellen, ezekben azonban nem ért el jelentős eredményeket. A császári adminisztráció egyértelműen elutasította a Habsburg uralkodóház felé irányuló dinasztikus közeledését. Maradt számára Erdély, mely ezekben az években már az aranykorát élte.

2.3. Erdély gazdasága a XVII. század első felében

A XVII. századi erdélyi gazdaság sajátos képet mutatott. Egyrészt erre az időszakra használja a szakirodalom az aranykor kifejezést, másrészt azt látjuk, hogy a század végére az ország gazdasága már romokban hevert. Érdemes ezt a kettősséget egy nagyobb, az európai változásokat is figyelembe vevő keretben leírni.⁴¹ Az európai gazdaság a XVI–XVII. században az átalakulás időszakát élte, hiszen a földrajzi felfedezések hatására felgyorsult a középkori szervezetek eltűnése a kontinens nyugati felén. A kapitalista gazdálkodás és a világkereskedelem kialakulása új erőviszonyokat teremtett a Kárpát-medencében. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség lakóinak is az új kihívásokhoz kellett alkalmazkodniuk. Ekkor dőlt el, hogy a térség a bányatermékek és a mezőgazdasági termények kivitelével,

valamint az iparcikkek behozatalával tud bekapcsolódni az európai kereskedelembe. Ez a felállás a XVI. században igen kedvező pozíciókat teremtett Közép-Európa számára, hiszen az erőteljesen gyarapodó népességű és fejlődő Nyugat-Európa jelentős élelmiszer behozatalra szorult. A nagy kereslettel egy egész korszakon átívelő folyamat alakult ki, amit árforradalomnak hívunk. A változás a földrajzi felfedezések után indult meg. Ebben fontos tényezőként szerepeltek az Amerikából érkezett nemesfémek, melyek a század közepétől egy állandó inflációt alakítottak ki, amely átlag évi 2-3%-os áremelkedést eredményezett. A reformáció századában a közép-európai államok számára kedvező volt a változás, mert a mezőgazdasági termékek ára gyorsabban nőtt, mint az iparcikkeké, vagyis fordított agráröllő alakult ki.⁴²

A XVII. században a kedvező folyamatok megváltoztak, mivel megtorpant az agrárkonjunktúra, és az amerikai nemesfémek Európába áramlása is lecsökkent. A társadalmi és politikai bajok mellett a természet is mostohán bánt a korszak emberével, mivelhogy ekkor érte el mélypontját az ún. európai „kis-jégkorszak”. Az időjárás hűvösebb lett, és a hidegebb telek mellett még a csapadékosabb idő is nehezebbé tette a mezőgazdasági munkákat. Az erdélyi krónikákban többször is olvasható, hogy „[...] erősen hideg és kemény tél volt, [...] a földeken nagyon rossz volt a termés”.⁴³

Bethlen Gábor fejedelemsé válassztása után azonnal hozzákezdett az erdélyi gazdaság rendbetételéhez. Tisztában volt a helyzet tarthatatlanságával, amit levelezése is bizonyít: „Ez mostani állapotunkban országunk fölötté pusztasággal lévén, magunk is igen nagy fogyatkozással, semmiképpen pénz nélkül ilyen nagy dolgoknak elkezdése nem lehet”.⁴⁴ Az idézetből is kitűnik, hogy uralkodása elején a fejedelem legfontosabb célja a pénzhez jutás volt. Átlátható és szabályozott rendet hozott létre a gazdaságban, a megbízhatatlan hivatalnokokat elküldte, a harmincad jövedelmeket és a sóaknákat állami kezelésbe vette 1615-ben. Ugyanebben az évben az 1588 után érdemtelenül kapott földeket visszavétette, és az adományozott földbirtokokat zálogbirtoklássá változtatta. Ezzel a rendi társadalmat a fejedelem és tanácsosai függésébe kényszerítette, így érte el a terveinek minél szélesebb körű támogatottságát.

A pénzügyek rendbetétele mellett fejlesztette a bányászatot és a nemesfém beváltást is új alapokra helyezte, melyben a fejedelmi kincstár lett a meghatározó szereplő. A jövedelmek növelésének bevált formájaként alkalmazta az állami kereskedelmi monopóliumok rendszerét, melyek jelentősen javították az ország gazdasági helyzetét. A legfontosabb javak kivitelét megtiltották: „[...] aranyat, ezüstöt, annak felette brassai garast, vadbőröket, sőt míg műben is kiváltképpen az görögök se jó, se rossz dukátot és egyébféle jó pénzt is az országból ki ne vigyenek [...]”.⁴⁵ A kereskedelem új formáiról sokat írt Georg Kraus segesvári jegyző történelmi művében. A szász előkelő részletesen leírta hogyan kereskedett Bethlen Gábor Velencével. Kraus szerint Bethlen szarvasmarhával, tehénbőrrel, higannyal és viasszal fizetett a velencei termékekért. Az árukért cserébe olyan luxus termékek áramlottak a fejedelemségbe, mint az ékszerek, a selymek, a kristályok és a velencei tükrök.⁴⁶

A legfontosabb termékek kereskedelmi jogának állami kézbe vétele óriási jövedelmet biztosított az erdélyi kincstárnak, de a hadsereg és a háborúk költségeit még így sem tudták finanszírozni. A fejedelem hadigazdálkodást vezetett be, és rendkívüli adókat vetett ki a nemességre is. Ezeket az adókat az elfoglalt királyi Magyarországon is bevezette, melyek rendkívül lecsökkentették Bethlen támogatottságát. Ezek mellett az anyagi források mellett a fejedelmi kincstár tudatosan alkalmazta a pénzrontás eszközét is. (2. kép) A térség államaiban mindenhol alkalmazták ezt az eszközt, mely csak rövid távon segített a gazdaságnak, viszont hosszú távon szétzilálta a költségvetést.⁴⁷ Ez a tudatos

gazdaságpolitika is csak növelte Bethlen népszerűtlenségét a vagyonos társadalmi csoportok körében. Így írt erről a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc: *„Énnékem elég nagy károm volt ez nagy csudálatos pénzváltás [...] De Bethlen Gábor evvel az álnok hamissággal élván más embereknek egész országszerte igen nagy kárt tudá szerezni; magának pedig hatalmas nagy kincset gyűjtte”*.⁴⁸ Maga a fejedelem rá is kényszerült erre a módszerre, hiszen a környező országok is alkalmazták a pénzrontást, mert a Habsburgoknak ez állt érdekében. A tudatos cselekvésnek szintén jó példája az, hogy iparosokat telepített Erdélybe, így érkeztek a fejedelemségbe az anabaptista habánok és a lengyel mesteremberek is.

Az adóztatás és az ország költségvetésének teljes átszervezését a fejedelem nem vállalta, és nem is vállalhatta fel a XVII. századi Erdélyben. Ebben a században a nyugati-európai polgári réteg adója vált az abszolutisztikus uralkodók fő jövedelemforrásává. A vagyon alapján történő adóztatás bevezetésével az állam jövedelme a folyamatosan gyarapodó polgárságtól származott. Ez lett az állami kincstár legnagyobb bevételi forrása. Ezzel szemben Erdélyben egy már régen meghaladott elv szerint adóztak, amelynek alapja Erdély hármass rendi, politikai tagozódása volt. A szászok, a székelyek és a magyarok lényegében a középkorból örökölt szabály szerint, politikai közösségenként (natio) teljesítették a kötelezettségeiket. Így nem a vagyon, hanem egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás lett az adóztatás alapja. Emiatt a fejedelemnek lényegesen kevesebb bevétele származott a leggazdagabb városoktól, mert nem a vagyon nagysága volt a meghatározó az adók beszedésekor. Az adózás átalakítása Erdély gazdaságának és társadalmi rendjének alapját érintette volna, hiszen a hármass rendi tagozódást kellett volna a fejedelemnek átalakítani, és a valóságos társadalmi rétegződés alapján kellett volna a közterheket beszednie a hatalomnak.

Ez a fáradságos és fájdalmas átalakítás kölcsönös bizalmat is kívánt volna a politikai felek részéről. A leggazdagabb társadalmi csoport tagjai, a szász közösségek Szeben visszakapása után ugyan barátságosabban viszonyultak a fejedelemhez, de a két fél viszonya sosem vált felhőtlenre. Ezért a szászok a fejedelem 1614-ben megpendített unióreformját megakadályozták, a nagyobb és arányosabb közteherviselést sem fogadták el. Így a fejedelemnek se volt érdekében a leggazdagabb szász városok (Nagyszeben, Brassó) támogatása. Csak két város, Kolozsvár és Gyulafehérvár fejlesztése állt az erdélyi uralkodó érdekében, mert itt be tudta vezetetni a vagyoni alapú adóztatást. A korszerűtlen adóztatásból kieső jövedelmeket viszont pótolni tudta a fejedelem korszerű gazdaságpolitikája. A visszavett birtokokat nem adta oda támogatóinak Bethlen, hanem a kincstár kezelésében hagyta, és ebből jelentős jövedelme származott.

Korszakunkban már egyértelmű volt azon elv, hogy *„[...] az mely országban áros ember nem járt, ott a pénz szűk, de az hul az áros ember kereskedik, ott bővül meg az pénz [...]”*.⁴⁹ A kereskedelem a XVI. században már a gazdaság fejlődésének alapja lett, ezért minden uralkodó arra törekedett, hogy a kereskedőknek kedvező feltételeket alakítson ki. Emiatt a fejedelem szívesen fogadta országába a görög kereskedőket, akiken valójában a Balkán és Kis-Ázsia sokféle nemzetét értették, az albánokat és a rácokat.

A gazdaságot értékelve összességében megállapíthatjuk, hogy a királyi Magyarországhoz képest elképesztő jövedelemmel rendelkezett Bethlen Gábor. A fejedelem közel 300000 forintot fordított a háborús években a hadviselésre, és 150000 forintot a belső kiadásokra. Emellett még saját udvarának luxuskiadásai is megterhelték a kincstárat.⁵⁰ Ennek a centralizált, egyes források szerint merkantilista felfogásnak és gazdaságirányításnak hosszú időre lett volna szüksége, hogy alapjaiban változtassa meg a

társaság életét. Erdély története a XVII. század második felében azonban már nem kedvezett ezeknek a folyamatoknak.

3. Bethlen Gábor iskolapolitikája és személyisége

Erdély XVII. századi kultúrája igen eltérő képet mutat a Magyar Királysággal összevetve. Ezen a területen a katolikus felekezetnek sokkal kisebb volt a hatása, hiszen a fejedelmi hatalom a kálvinizmust támogatta hivatalosan. A református prédikátorok és tanítók világa volt ennek a vidéknek a jellemző kultúrája. A terület művészetét és gondolkodását a késő reneszánsz humanista beállítódása határozta meg, melyben a világi nyelv használata már tetten érhető. A vándordiákok segítségével ebben a régióban is megjelentek a modern protestáns nézetek, de ezek hatása Bethlen korában még korlátozott volt. A szellemi élet mindennapjai az iskolák, az egyházak és a fejedelmi udvar világában érhető legjobban tetten.

3.1. Iskoláztatás Erdélyben

Bethlen Gábor korában a szellemi műveltséghez való hozzájutás egyre szélesebb társadalmi csoportok előtt nyílt meg. A XVII. századi Erdély emblematikus alakjának, Apáczai Csere Jánosnak az élete ezt jól példázza. A jobbágyok felemelkedésének egyik jellemző útja az iskoláztatás, majd az egyházi hivatás gyakorlása volt. Bethlen Gábor törvényben erősítette meg a jobbágyok tanulási lehetőségeit, és 1629-ben a protestáns lelkészek nemesi kiváltságokat is kaptak.⁵¹

Az erdélyi iskolahálózat működését két elem erősítette fel. Egyrészt a protestáns egyház fejedelmi támogatásával megerősödött az igény a világi nyelvek használatára, így az iskolák és a nyomdák lehetőségei kiszélesedtek. Másrészt a szász városok fejlett iskolahálózata jó példát mutatott a többi nép számára is. Az erdélyi szász városokban szinte minden község rendelkezett tanítókkal és lelkészekkel, de igaz volt ez a székelyekre is.⁵²

A külföldi egyetemekre járás jellemző volt az egész magyarországi oktatásra, mely a felsőfokú intézmények hiányából fakadt. Az erdélyi protestáns fiatalok között is kialakult a vándordiákoskodás hagyománya. A külföldi egyetemek közül a németországi iskolák a harmincéves háború miatt nehezen voltak megközelíthetők, ezért a holland és az angol egyetemeket látogatták szívesen a diákok. A másik jellemző irány, a késő reneszánsz humanizmusának népszerűsége miatt, Padova volt korszakunkban. Bethlen Gábor jelentős összegeket költött az erdélyi fiatalok külföldi iskoláztatására, mellyel lehetőség nyílt egy hazai értelmiségi (szakértő), hivatalnoki réteg kinevelésére. A fejedelem személyesen felügyelte az erdélyi fiatalok tanulását: „[...] viseljétek úgy magatokat, mint hű szolgákhoz illik; egyesek legyetek, egymással ne veszekedjétek, magatok illetlenül való viselésével az ifjúnak példát valami erkölcstelenségre ne adjatok [...]”.⁵³

Bethlen elkötelezettségét mutatta az is, hogy Gyulafehérváron megalakította a protestáns akadémiát, teológiai, filozófiai és jogi tanszékekkel. (4. kép) A hosszú távú cél az egyetemi minőség elérése lett volna, ez azonban I. Rákóczi György alatt már nem valósult meg. Emellett támogatta a kassai intézményt is, amit Alvinczi Péterhez írt levele is mutatja: „Értvén az kegyelmed leveléből, hogy két professor ismét érkezett volna Kassára [...]”.⁵⁴ A gyulafehérvári főiskola és a kassai iskola támogatása hosszú időn át ható tette volt a fejedelemnek, hiszen az itt tanult diákoknak utat nyitott a társadalmi felemelkedéshez.

Az erdélyi értelmiség két központ köré szerveződött. A kolozsvári unitárius iskola és köre volt az egyik csoport Csanaki Máté⁵⁵ vezetésével. Itt az unitárius felekezetűek tanultak és taníthattak. A másikra, a gyulafehérvári társaságra volt a jellemző a külföldi professzorok

meghívása. Így érkezett Erdélybe egy rövid időre a német költő Martin Opitz, valamint a megszűnt hernborni egyetem három tanára (Johannes Alsted, Johannes Bisterfeld, Ludwig Piscator). Mégis azt kell mondanunk, hogy Bethlen Gáborra a legnagyobb hatást nem a külföldi professzorok tették, hanem Alvinczi Péter.⁵⁶

Alvinczit a Habsburg-ellenes mozgalmak kiemelkedő alakjaként írhatjuk le, aki támogatta Bethlen Gábor harcát a katolikusok ellen. A Magyarország panaszja című röpiratában így ír: „[...] a pápistáknak igazságtalan ügyük védelmében [...] bármiféle jogtalanságot szabad elkövetni [...] a keresztyéneknek igaz ügyük védelmében ártatlanságuk kinyilvánításával fegyverrel is visszaverni ezeket, és a támadó fél fejére visszafordítani mindezt az erőszakot [...]”.⁵⁷ Alvinczi Péter személyében jól látható, hogy Bethlen Gábor összekapcsolta kálvinista hitét a politikájával, és a református egyházat támogatta hivatalosan. Viszonzásul elvárta a személyes kiállást a fejedelmi hatalom mellett.

3.2. Bethlen Gábor személyisége

Bethlen Gábor már saját korában vitatott személyiség volt, vele szemben senki nem maradt közömbös. A korában élők vagy teljes szívből szerették és tisztelték, vagy halálosan gyűlölték őt. Harminchárom évesen érkezett meg a hatalom csúcsára, mely szédítő karrier volt saját korszakban egy köznemes számára. A róla készült képeket elnézve egy komoly tekintetű, erős vonalú, hatalmas orrú ember néz vissza ránk. A sápadt arcát a korban kötelező szakáll övezte, mely egy sokat szenvedett, sokat tapasztalt javakorabeli férfi benyomását kelti a szemlélődőben. Kemény János így jellemezte szeretett fejedelmét: „Ez nagyemlékeztű Bethlen Gábor igen martialis⁵⁸ ember vala, kitől hallottam mondatni [...] hadakozásban tölteni egész életét. Nagy gyönyörűsége volt hadainak mustrálásában, rendeléseiben, az jó vitézlő emberekben [...]”.⁵⁹ A cselekvő, hadakozó ember képe bontakozik ki előttünk, aki határozottan állt ki az igazáért. Jellemének fontos eleme volt az önművelés, hiszen sohasem kapott hagyományos nevelést, ezért egész életében írnia és olvasnia kellett, hogy pótolja hiányosságait. A késő reneszánsz humanista gondolkodásának megfelelően az antik világ alakjai és a kálvinista környezetre jellemző bibliai témák foglalkoztatták. A korszak szokásait, és persze Bethlen Gábor hiúságát is jól mutatja Háportoni Forró Pál ajánlólevele a fejedelemhez.⁶⁰ Ebben a levélíró az ókor nagyjaihoz hasonlította az erdélyi fejedelmet, és igen hízelgő szavakkal dicsérte az uralkodót. „De több virtusai között felségednek az kegyelmesség is felette nagy és méltó dicsíretre való, mely felségednek oly kiváltképpen való vagy inkább tulajdon jósága, hogy ezzel nem csak az előtte kimúlt erdélyi fejedelmeket [...] felülmúlta [...]”.⁶¹

Kemény visszaemlékezésében megjelenik az a mozzanat is, hogy „[...] fejedelem mind annyi hadakozási, építési, nagy udvar igen friss és pompás öltözetek, sok fizetett hadak tartási között is tárházában hagyott vala többet egy million számú kész pénznél [...]”.⁶² A puritán környezetből érkező ember rajongott a díszes és pompás udvaráért, mely ugyan nem vehette fel a versenyt a bécsi császári palotákkal, de a térség legpompázatosabb helyévé tette Gyulafehérvárt.

Érdekes eleme volt még Bethlen Gábor életének a feleségeihez való viszonya. Első feleségét Károlyi Zsuzsannát a korszak szokásai szerint a személyes kapcsolatrendszer kiépítésére használta, még Bocskai István is jelen volt az 1605-ben megkötött esküvőn. A fiatal párt inkább csak szerencsétlenségek érték, hiszen két gyerekük közül egyik sem érte meg a felnőtt kort. Másrészt Bethlen Gábor éveken keresztül távol élt a családjától. A levelei azonban igen jó kapcsolatról tanúskodnak: „Nem kevés panaszom vagyon reád, édes asszonkám, hogy nékem ily ritkán iratsz magad felől. [...] Nekem írass gyakran, édes asszonkám, ha azt akarod, hogy én is gyakran írjak neked.”⁶³ Károlyi Zsuzsanna a

harmincéves háborúban még megélte a férje diadalmas visszaérkezését Kolozsvárra, de akkor már súlyosan beteg volt. Az 1622 májusában meghalt feleségét Bethlen Gábor a gyulafehérvári székesegyházban temette el.

Bethlen második házassága Brandenburgi Katalinnal (2. kép), bár politikai okok miatt született, mégis érdekesen alakult. A házasságot Kassán kötötték, ahol nagy pompával fogadta a fejedelem a menyasszonyát: „[...] midőn az násznépe az fejedelemasszonnyal Kassához közelített volna, az fejedelem is nagy pompával mene ki és excipiála őket [...].”⁶⁴ A huszonkét éves fiatal feleség elbűvölte az uralkodót, még úgy is, hogy csak tolmáccsal tudtak értekezni, mert Bethlen Gábor csak magyarul beszélt. Az erdélyi fejedelem mindent megtett új feleségéért, még kijelölt utódjának is megválasztotta a gyulafehérvári országgyűlésen 1626. június 12-én. A fiatal nőt Bethlen nem tudta meghódítani, aki ráadásul még viszonyt is kezdeményezett Csáky Istvánnal.⁶⁵

Halálát érezve Bethlen Gábor elkészítette végrendeletét, melyben összefoglalta életének tanulságait. Ebből az írásból is kitűnik az, hogy miért vállalta a hatalom súlyát: „Hazámhoz is oly állhatatos szeretetet viseltem, hogy soha vélle nem ellenkeztem, hanem szabadságára vigyázó tagaival egyet értettem és készebb voltam exiliumokat⁶⁶ kárvallásaimmal is inkább szenvedni, hogy sem mint veszedelmében, omlásában egyetértenék némelyekkel.”⁶⁷

4. Bethlen Gábor emlékezete az utókor történeti műveiben

Bethlen Gábor halála után keletkezett krónikák mind kiemelték az erdélyi fejedelem kivételes politikai nagyságát és rendteremtő képességét: „[...] fejedelem azért azonnal az ország megcsendesítésére, békességnek, törvénynek helybenállatására, végházainak, várainak építésére fordítá elméjét [...].”⁶⁸ Ez a bölcs uralkodó képe maradt meg a XVII. századi erdélyi gondolkodásban a fejedelemről. Ezt a pozitív képet csak erősítette az a tény, hogy a fejedelemség a század végén elvesztette területének és politikai tekintélyének jelentős részét. A nagyhatalmak játékterévé vált és önálló hatalmi erőként már nem vették számításba a politika színpadán.

A Rákóczi-szabadságharc után, amikor Erdély már a Habsburg államok közé tartozott, a birodalom vezető elitjét a katolikus vallás és az aulikus cselekvés irányította, így egy időre eltűnt Bethlen Gábor pozitív megítélése a társadalomból. Az elhallgatott és leértékelt erdélyi fejedelemmel a dualizmus korában kezdtek el komolyan foglalkozni a történészek. A korszakban jelent meg az osztrák érdekeket támogató katolikus felfogás mellett, a magyar eredményeket értékelő protestáns szemlélet is. Szalay László, Szilágyi Sándor, és Horváth Mihály művei voltak az első komoly feldolgozások, melyekben Bethlen Gábor a magyar történelem nagy alakjai közé került.⁶⁹

Mégis azt kell mondanunk, hogy a legnagyobb hatású munka a fejedelem halálának háromszázadik évfordulójára megjelent Szekfű Gyula Bethlen Gábor életrajza című könyv lett.⁷⁰ A sokak által a huszadik század legnagyobb történészének tartott Szekfű mű hatalmas vitákat váltott ki a két világháború közötti magyar értelmiségben. A munka szerzője már a bevezetésben megindokolta, hogy miért is írta meg a könyvet: „Nemzedékek születnek és halnak meg, anélkül hogy őseink történetének, a magyar föld múltjának nevezetes fordulatairól és e múlt legnagyobb hatású formálóirol méltó és részletes ismeretük volna.”⁷¹ Nem titkolta Szekfű azt sem, hogy a hagyományos Bethlen Gábor képet nem fogadja el, és újraértelmezi a fejedelem történeti megítélését. Így ír: „[...] ma már ki tudjuk emelni a történeti alakokat a századok folyamán ráakodott kontroverz⁷² elemek közül [...]”⁷³